

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

СЕРБЕНСЬКА
Олександра Антонівна

**МОВА ГАЗЕТИ І МОВОТВОРЧІСТЬ ЖУРНАЛІСТА В АСПЕКТІ
СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА**

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

00816168 (U)

Робота виконана на кафедрі мови засобів масової інформації факультету журналістики Львівського університету ім. І. Франка.

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор ДЕНИСЮК І. О.
доктор філологічних наук, професор

ПИЛИНСЬКИЙ М. М.

доктор філологічних наук, професор ПОЧЕПЦОВ Г. Г.

Провідна організація: Інститут української мови АН України

Захист відбудеться 29 травня 1992 р. на засіданні спеціалізованої Ради Д 068.18.18. у Київському університеті імені Тараса Шевченка (Київ, бульвар Шевченка, 14, конференц-зал).

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Київського університету (Київ, вул. Володимирська, 58).

Автореферат розіслано 25 квітня 1992 р.

Відгуки просимо надсилати на адресу: 252601, Київ-17, ГСП, вул. Володимирська, 64, ректорат Київського університету, наукова частина.

Учений секретар спеціалізованої ради,
кандидат філологічних наук,
доцент

В. П. ОЛИНИК

ЛННБ ім. В. Стефаника
АН УРСР

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Динаміка соціальних процесів приводить до розбудови і все більшого ускладнення функцій засобів масової інформації (ЗМІ), всевладдя яких безмежне, а вплив на людську психіку і на регуляцію соціальних дій ще мало осмислений. Серед ЗМІ пресі з погляду аналітичності, об'єктивності, дієвості справедливо відводять першість порівняно з іншими каналами масової комунікації.

Протягом довгого часу ЗМІ трактовано як частину ідеологічної машини, як важливу ідеологічно-пропагандивну структуру, а журналістів як "особливий загін ідеологічних кадрів"; основу функцій журналістики вважали незмінною і вбачали в тому, щоб "ідеологічно забезпечити комуністичну побудову суспільства"¹. Через ЗМІ система накинута оруеллівський "контроль думок", зосередила свої зусилля на "контролі інформації". Це здійснювалося передусім засобами мови, наскрізь політизованої, зорієнтованої на зміцнення всевладдя партії.

Розпочалася розмова інтелектуалів про природу і суть ЗМІ. Преса, як це вважає відомий англійський журналіст Дж.Фінбі, може бути не лише добром, а й "джерелом баламутства"², а роль журналіста, на думку одного з патріархів української журналістики І.Кедрина-Рудницького, може бути "будуючою і руйнуючою", що залежить від хисту, знання, рівня освіти, свідомості своєї відповідальності професіонала пера³.

Правильно підкреслюють, що монополія на пресу – це маніпулювання громадською думкою, дезінформація суспільства, розправа над інакомислячими, нацькування одних прошарків суспільства на інші. Преса довгий час була, як відзначає Я.Засурський, всього-на-всього "популяризатором уже готових рішень"; сьогодні вже йде мова про те, щоб "оволодіти мистецтвом справжньої інформаційної преси", створити "думаючу журналістику замість лїнивої і емоційної", створити пресу, яка може стати "робочим інструментом уряду", "мозком суспільства", пресу, яка буде прагнути до того, щоб своїми матеріалами нікого не відштовхнути⁴.

Особливістю засобів масової інформації – цієї своєрідної і наймолодшої структури української національної культури – було передусім те, що основа самого її життя в останні десятиліття була зсуну-

1 Введение в журналистику. Хрестоматия. – М.: Высшая школа, 1966. – С.3, 5.

2 Джонатан Фінбі. Свобода друку й приватне життя // Кур'єр КНЕСКО. – 1990. – лист. – С.23.

3 Кедрин І. У межах зацікавлення. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1966. – С.271, 273-275, 276-278 та ін.

4 Megapolis-Express. – 1991. – 14 фєвр.

та з ґрунту національного. Якраз через ЗМІ йшло, як пише І.Дяуба, викорінення національного самоусвідомлення, не без участі ЗМІ відбувалися катастрофічні для національного існування народу перекоси як у масовій свідомості, так і свідомості окремих людей¹. Насильно були перервані традиції, які українська журналістика виробила протягом ХІХ ст., особливо в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., у 20–30-х роках, замовчувано багату практику галицької журналістики передвоєнного часу, періодичні видання першої Української Академії Наук – Наукового товариства ім.Т.Шевченка у Львові, зовсім зігнорована була журналістська практика української діаспори. Офіційно було визнано тільки практику української демократичної преси, під якою розуміли переважно галицьку комуністичну, і практику більшовицької преси, яка свої джерела мала в російській культурі. Якщо перша, будучи тільки незначною частиною журналістичного життя в Україні, сама не могла забезпечити національну пресу живильними імпульсами, то друга взагалі позбавляла українську пресу національного ґрунту.

Не дістала свого розвитку вироблена в українській політичній думці ще в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. концепція української національної преси. Національне, як правило, зводилося тільки до мови, на яку дивилися як на форму, спосіб вираження думки.

Мову перестали трактувати як ґенофонд національної культури, як засіб розбудови інтелекту і творення особистості. Зовсім не розглядалася проблема рідної мови. Табу було накладене на вивчення проблеми зв'язку мови з моральними цінностями, взаємозв'язку мови і духовності, яку К.Ушинський, О.Потебня, І.Франко гостро поставили і розв'язали ще в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Соціально-політичні чинники спричинили те, що українську мову було переведено в ранг другорядних, неперспективних.

Складність мовної ситуації, яка виникла в країні, Н.Ю.Шведова бачить у тому, що держава не турбувалася про мову, яка, як величезне багатство нації, потребує охорони і дуже дбайливого ставлення; справа, на думку вченої, виглядає так, що розвиток і збереження мови входить тільки у сферу діяльності лінгвістів і літераторів; насправді піклування про мову, турботу про її використання, про збереження її норм мають взяти на себе спеціалісти при підтримці держави. Такої підтримки в нас нема. Вчена підкреслює, що десятиліттями держава не займалася проблемами мовної культури, і робить категоричний висновок: "Без добре поставленого з боку держави піклуван-

ня мова псується, норми розхитуються, мову засобів масової інформації ніхто не контролює... Ріки бюрократичних документів і стрих газетних статей, написаних поганою російською мовою, іноді просто безграмотних, ідуть із центра в різні регіони, з регіональних центрів - вглиб країни..."¹

Н.Шведова говорить це з приводу стану російської мови, яка мала статус державної. Життя української мови в сфері ЗМІ проходило на фоні дії багатьох інших чинників. Теорія "елиття націй", "утворення єдиного радянського народу", "гармонійної двомовності", "двох рідних мов", централізм у всіх сферах життя, погляд на журналістів як на "підручних партій", практика ряду періодичних видань в Україні як двомовних, орієнтація на мовну практику центральної російської преси, перебування української журналістичної науки в силовому полі російської мови - це той контекст, у якому в останні десятиріччя проходило життя української преси в мові і української мови в пресі. Така ситуація не могла не позначитися й на самих підходах до вивчення газетної мови і мовотворчості журналіста.

Дослідження мови української преси має багаторічну історію, яку писали дуже нерівномірно. Так, появу значної кількості публікацій, правда, не завжди однакової наукової вартості, могли спричинювати мовні дискусії про шляхи розвитку української мови, культуру мовлення, які так чи інакше зачіпали мову преси^{*}, іноді це залежало від зацікавлень мовою преси окремих учених чи наукових колективів. Крім того, об'єктом аналізу, докладнішого чи вибіркового, вона ставала завжди тоді, коли вивчали окремі факти мови. Газетне мовлення давало багатший матеріал для досліджень у галузі функціональної і практичної стилістики, для з'ясування проблем функціональних стилів, для розробки теорії газетних жанрів. Отже, мова преси чітко виділилася як самостійний об'єкт вивчення. Сьогодні можна говорити про пресолінгвістику як окрему галузь мовознавчої науки, тісно пов'язану з філософією комунікації, діалектикою мови, соціологією, психологією, нейропсихологією, з наукою про основи культури мови і засади мовленнєвої діяльності.

Вивчення української "часописної мови", як і "часописного українського письменства", започаткували ще в минулому столітті

І Шведова Н.Д. Национально-языковые отношения в СССР: состояние и перспективы // Русская речь. - 1989. - № 5. - С.4.

* На початку ХХ ст. такі дискусії були постійними; приводом стали виступи Нечуя-Левицького "Сьогоднішня часописна мова на Україні" (1907 р.), "Криве дзеркало української мови" (1912 р.).

І.Франко, І.Нечуй-Левицький, Л.Мартович, М.Жученко та ін. Аналіз багатьох праць про мову преси, що їх умовно можна віднести до першого етапу розвитку пресолінгвістики, дав М.Жовтоброх¹, а також Ю.Шевельов². Уже в цьому періоді мова преси виділяється як окрема проблема, чітко визначено, що народна мова є основою її розвитку, помітні пошуки імпульсів для розвитку мови преси як мови "вищого гатунку", визначення її ролі та місця в житті національної мови.

Мова української преси, що виходила з 1914 р., а також між двома світовими війнами на окремих територіях українських земель, які перебували в складі різних держав, ще не стала об'єктом ґрунтовного вивчення. Цілі масиви української мови, яка функціонувала в сфері масової комунікації, залишилися неосмисленими хоч би в контексті збереження і розвитку національної мови і культури. Мова газет, що виходили на різних частинах розірваного тіла українського народу, мала, безперечно, свою специфіку. Тут під впливом найрізноманітніших чинників суспільно-політичного життя діяли свої доцентрові і відцентрові сили, максимально зберігалися регіональні особливості, вироблявся свій мовленнєвий апарат для реалізації ідей національного.

Вивчення мови української радянської преси післявоєнного періоду йшло в кількох напрямках, найголовнішими з яких вважаємо нормативно-стилістичний і функціонально-стилістичний. Перший напрямок презентує значна кількість праць, автори яких Н.Бабиш, І.Вихованець, С.Головащук, Д.Гринчишин, С.Смоленко, М.Жовтоброх, А.Коваль, К.Ленець, Л.Масенко, М.Пилинський, О.Пономарів, Л.Пустовіт, Ю.Редько, В.Русанівський, Н.Сологуб, З.Терлак, Л.Шевченко, Є.Чак, І.Чередниченко, І.Кщук та ін. в останні десятиліття доклали чимало зусиль, щоб виробити наукові основи нормалізації української літературної мови і пропагувати мовностилістичні норми.

Окремий напрям у вивченні мови української преси - функціонально-стилістичний, який доволі активно почав розвиватися в Україні в 70-х роках, пов'язаний з трактуванням мови газети як особливого об'єкта. Такий підхід передбачає вивчення закономірностей і тенденцій формування внутрішньо стильових норм, з'ясування лінгвістичної природи жанрової форми, пошуки естетичних критеріїв газетно-публі-

1 Жовтоброх М. А. Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.). - К.: Вид-во АН УРСР, 1963; його ж. Мова української періодичної преси (кінець XIX - початок XX ст.). - К.: Наук. думка, 1970.

2 Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. - Сучасність. - 1987.

цистичного мовлення. Українські вчені, що працювали в цьому напрямі, в основному базувалися на засадах, які виробила російська пресолингвістика, де на сьогодні сформовані цілі школи, вироблені певні традиції.

Важливий напрям у дослідженні мови української преси започаткував у 60-70-х роках М.Жовтобрюх, вивчаючи історію становлення і формування газетно-публіцистичного стилю української мови (на матеріалі української преси ХІХ - початку ХХ ст.). Своєю працею учений привертая увагу журналістів-практиків, журналістів-теоретиків, мовознавчу громадськість до історії мови української преси, передусім практикою свого еволюціонування. Однак сам час не давав замовлень на праці такого характеру; праця не дала поштовху для подібних досліджень, хоч нагромаджена величезна кількість матеріалу.

Отже, проблематика, пов'язана з вивченням українського газетно-публіцистичного мовлення, надзвичайно об'ємна. Адже йдеться про ту сферу функціонування літературної мови, яка формує політичне мислення, громадянську позицію, відображає певний рівень соціально-культурного розвитку суспільства і його членів. Ми поставили своїм завданням звернути увагу на ті мовні особливості, що їх виробила газетна практика радянського періоду останніх років, активно використовувала і які - а це сьогодні сприймається як очевидне - не спроможні були забезпечити свій саморозвиток і навіть саморух.

Мета і завдання даного наукового дослідження полягають у тому, щоб усвідомити дію чинників, які сприяють становленню і формуванню газетно-публіцистичного мовлення як естетичного стереотипу певної епохи. Для нас важливо з'ясувати, від дії яких механізмів, що витворені в суспільстві, залежить мова преси, наскільки цей стильовий різновид національної мови втягується в систему естетичних цінностей.

У зв'язку з так накресленим завданням виникає ряд часткових питань, зокрема: як в період демократизації оцінено мову преси епохи "будівництва розвинутого соціалізму", яка динаміка цих поглядів; як взаємодіють соціальні фактори з мовою у витворенні газетно-публіцистичного мовлення; яка природа соціального стереотипу, наскільки усвідомлена його дія; у яких взаєминах перебуває слово і стереотип, які мовні засоби сприяють стереотипізації мислення; яка роль у цих процесах газетного слова; як ідеологічна орієнтованість позначилася на газетному мовленні, на витворенні

відповідного мовленнєвого апарату; які соціальні проблеми пов'язані з витворенням і функціонуванням словесних штампів у мові ЗМІ.

Постулюючи положення про те, що преса тісно пов'язана з національною культурою, трактуючи пресу як її органічну структуру, ми поставили перед собою завдання простежити, які загальні тенденції проявляються у вербалізації понять національної культури, зокрема: які мовні формули використовувала українська преса останніх десятиліть на позначення понять, пов'язаних з культурою праці; як через маніпуляції з газетним словом відбувся процес міфологізації суспільних понять.

Виходячи з того, що соціально-культурний аспект аналізу мови преси потребує якнайпильнішої уваги до проблем культури мовлення, ми ставимо собі за мету звернути увагу на ті відхилення від мовності-лістичної норми, які проявляються у мові преси в умовах білінгвізму і, локалізуючись у певних мікросистемах різних рівнів, не тільки розхитують усталені норми, а й створюють потенціальні можливості для відходу від міждіалектної основи, на якій сформувалася і розвивалася українська літературна мова.

Підхід до мови преси як системи, що виявляє свою життєдіяльність передусім як діяхронічна цілість, розуміння того, що українська пресолінгвістика мала значні здобутки в минулому, спонукало нас до пошуків концептуальних положень про мову преси і мовотворчості журналіста, які виробила національна культура. У цьому плані на особливу увагу заслуговують положення такого велетня в українській журналістиці, як Іван Франко. Якщо погляди Франка-журналіста доволі докладно осмислені в плані його політичних орієнтацій, ідеологічних шукань, то його концепція національної преси, теоретичні положення щодо її розвитку в епоху культурного і національного відродження, а також шляхів розвитку української національної мови і забезпечення її повноцінного життя в пресі належно не осмислені, не ввійшли в теорію і практику української журналістики. Ми поставили собі за мету вивчити Франка-теоретика і практика журналістики в таких аспектах: Франкове розуміння тих чинників, які визначають мовотворчість журналіста, саму основу мовленнєвої діяльності в сфері газетної публіцистики, стають гарантом естетичної цілісності газетно-публіцистичного стилю; Франкове трактування рідної мови, її ролі в процесі творчості і формування особистості; його думки про роль інтелігенції в "плеканні" рідної мови; теоретичні засади Франка щодо взаємозв'язку мови і духовності; Франкові положення про газетне мовлення, його погляд на мовленнєву практику журналіста в контексті

ширшому: Франкове бачення шляхів розвитку української літературної мови, чинників, які забезпечують захист національної мови, її планування і розбудову.

Методологія і методика роботи. Основні положення, з яких ми виходимо, розглядаючи тему дослідження, такі: 1) це розуміння того, що ЗМІ становлять для функціонування української мови специфічну сферу, звідки сказане слово має велику морально-етичну вагу, де для слова виробляється своє естетичне мірило; якраз мова цієї сфери найбільше причетна до витворення відповідної моральної атмосфери суспільства, якраз стихія цієї мовленнєвої сфери впливає на формування особистості, громадянина, виховання його політичної культури. Ця мова значною мірою репрезентує саме суспільство, є його своєрідною візитною карткою. З уваги на те, що періодика найбільш поширений вид друкованої продукції, який, як правило, переступає межі державних кордонів, мова преси стає відображенням стану розвитку літературної мови народу; 2) ми постулюємо положення, розроблене ще Потебнею, про те, що "внутрішня форма" мови (чи "дар мови") є пов'язана з особистим світоглядом індивіда, а цей індивід живе в певній спільності, яка завжди має особливі соціокультурні й психологічні риси і, становлячи з культурою єдність, має, а також творить свою власну історію¹. Вважаємо, що пізнання і виділення характеристик, які властиві мові преси, дає можливість докладніше пізнати мову як соціальне явище; 3) важливим для нас є методологічне положення про те, що мова як соціальне явище є в постійній взаємодії з думкою та пізнанням, при цьому "мова не є засіб виражати готову думку, а створювати її", "вона не відображає світогляду, який вже склався, а є діяльність, що його творить"²; 4) інформаційна гегемонія спричинилася до того, що центр формування української літературної мови зі сфери художньої літератури (що було характерне, наприклад, для XIX ст.), перемістився у сферу ЗМІ, у якій відображаються живомовні процеси, виразно простежуються тенденції розвитку граматичної структури, зокрема на рівні синтаксису; 5) через дію цілого ряду чинників (велика кількість друкованих органів з розгалуженою сіткою кореспондентів, можливість власне у цій сфері реалізувати набуту культуру мовлення багатьом дописувачам та ін.) у мові ЗМІ можна виявити тенденції, які характерні для самого життя мовної системи, відбивають її внутрішню динаміку, тут відбуваються, на перший погляд, непомітні проце-

¹ Потебня А.А. Мысль и язык. - Харьков, 1913. - С.39.

² Там же. - С.141.

си, які через деякий час можуть стати визначальними в природному житті національної мови. Отже, спостереження над мовою преси дає можливість з'ясувати умови і причини саморуху мовної системи, внутрішні спонтанні зміни у нашій мові.

Метод дослідження мовних фактів - це, як правило, спостереження над їх семантикою і особливостями функціонування на сторінках газет, виявлення механізмів, що діють у складній тріаді "мова преси - соціально-культурні і політичні чинники - людина". Зіставлення допомагає побачити типові помилки, відхилення від мовностилістичних норм на рівні лексики, фразеології, у системі граматики, показати, яку роль виконує преса в "плеканні" і розбудові літературної мови. Зроблено і відповідні підрахунки, зокрема для виявлення частотності вживання деяких мовних одиниць.

Джерельною базою дослідження є українські газети, що виходили переважно в 1985-1991 роках в колишній УРСР. Практично це велика кількість газетних текстів, у яких об'єктом дослідження обрали мовні факти, що, на наш погляд, відображають загальну культуру українського газетного мовлення часу, що безпосередньо передував сучасності, і виступають, з одного боку, як своєрідні детермінанти соціально-політичного життя суспільства і, з другого, як виразники його естетичних цінностей.

Найбільша увага звернена на міські, районні та багатотиражні газети, кількість яких серед періодичних видань велика. Так, наприклад, у 1987 р. в Україні видавали 19 республіканських, 72 обласні, III міських і міськрайонних, 423 районні, III7 багатотиражних газет. Якраз так звана місцева преса - найбільш поширений тип видання, який, відображаючи економіку, соціально-культурне життя регіону, підприємства, доходить навіть до тих верств населення, які інших газет практично не читають. На сторінках власне місцевої преси найбільша ймовірність відображення професійної підготовки журналістів, яких традиційно трактували як спеціалістів "середньої ланки". Мова цього типу видань становить безперечний інтерес для дослідження з уваги хоч би на те, що вона стоїть найближче до мовлення населення, відображаючи і певним чином формуючи його мовну свідомість. Для порівняння чи більшої аргументації використано менші факти з республіканських та обласних газет, а також з телепередач та радіомовлення, що дає можливість глибше пізнати певні тенденції та закономірності.

Величезний обсяг матеріалу зобов'язує забезпечити системний підхід до його дослідження. У даній ситуації реалізацію цього бачимо в тому, щоб, де це можливо, мовні факти подавати в певній системі, витримати відповідні хронологічні рамки, для аналізу використовувати газети різних регіонів України.

Наукова новизна даного дослідження полягає насамперед у тому, що мова української преси всіх рівнів - від багатотиражок до республіканських - осмислюється передусім як органічна частина культури українського народу і її виразник. Мова національної преси розглядається як репрезентант певного типу культури, витвореного і прийнятого відповідними соціальними верствами народу. Зроблено спробу дати лінгво-, соціо-, психоаналіз важливих, на думку автора, явищ, що властиві мові газети часів так званого застою, визначити її особливості. Основна увага звернена на ті із них, що характеризують публіцистичне мовлення як певний естетичний стереотип, враховано дію соціальних чинників, які його формують.

Поглиблено теоретичні засади, пов'язані з проблемами культури газетного мовлення, зокрема показано соціальну небезпеку лібералізму, що його проявляють до численних порушень мовностилістичних норм на газетних шпальтах.

Вперше в науковий обіг введено Франкову концепцію мовотворчості журналіста, з'ясовано його розуміння ролі рідної мови в мовленнєвій діяльності творчої особистості, в тому числі журналіста. Накреслено коло питань, що висвітлюють погляди Франка на взаємозв'язок мови і духовності. Їх подано в контексті Франкової концепції національної преси, Франкового трактування її місця і ролі в житті народу. Крім усього іншого, це дає можливість усвідомити засади журналізму, які виробила була українська наука в минулому, провести деякі паралелі і, нарешті, зрозуміти ті втрати, яких зазнала теорія і практика української журналістики.

Апробація роботи і практичне використання її положень. Основні положення дисертації викладено в низці публікацій - в посібниках, наукових статтях, тезах, а також у "Словнику труднощів української мови" і в "Словнику паронімів української мови", співавтором яких є дисертант. Концептуальні положення і результати дослідження подані в доповідях на міжнародних (Львів, 1986; Київ, 1991; Лондон, 1991), всесоюзних (Москва, 1988; Київ, 1989), республіканських, регіональних конференціях з проблем пресознавства, української мови, культури мовлення, національного відродження.

Науково-практичне значення дослідження впливає з самого трактування газетно-публіцистичного мовлення перш за все як виражника загальної культури народу і засобу її зростання, як показника, що відбиває відповідний рівень соціально-культурного розвитку суспільства, його верств і угруповань, як естетичного стереотипу, який формується в результаті складної взаємодії соціально-політичних, культурних і психологічних факторів. Такий підхід заперечує фетишизацію мови як засобу комуністичного виховання трудящих, що постульовано було десятиліттями. Результати дослідження дали основу для розробки курсу "Українська мова в засобах масової інформації", який впроваджено в навчальний процес на факультеті журналістики Львівського університету, а також дали можливість на практиці застосовувати метод динамічного аналізу мовних одиниць, що функціонують у засобах масової інформації. Зміст роботи, теоретичні висновки, фактичний і ілюстративний матеріал використані в спецкурсах з проблем мови преси (Мова преси як естетичний стереотип, Мовотворчість журналіста в інтерпретації Івана Франка та ін.). Матеріали дисертації використано також у ряді виступів перед колективами журналістів, учителів, а також на львівському радіо, по республіканському і обласному телебаченню.

СТРУКТУРА І ЗМІСТ РОБОТИ

Структура дисертації і її зміст підпорядковані одній меті - окреслити коло проблем, що якнайповніше охоплюють тему, допомагають розкрити її, показати її багатоаспектність, а також дати відповідь на поставлені питання. Робота складається зі вступу, основний зміст якого викладено вище, чотирьох розділів, розчленованих на підрозділи, подано висновки і список використаної літератури.

У першому розділі - "Газетно-публіцистичне мовлення як естетичний стереотип" - порушено комплекс питань, важливих для з'ясування поставленої теми. Відзначено, що разом з іншими проблемами, а, можливо, навіть з певним випередженням у часі, процеси демократизації допомогли висвітлити сутність тоталітарної журналістики, як і в цілому засобів комунікації, показали, наскільки газетно-публіцистичне мовлення стало формальним. Уже на початковому етапі відчутне заперечення мовлення, десятиліттями функціонуючого на сторінках преси, дано йому негативну оцінку ("політична тріскотня", "бравурні словесні громи", "екзальтована риторика", "урочисті фанфари", "стандартна патетика", "одоспівність", "дифірамізм", "порожнє красномовство і фразерство", "словесні виверти", "велемовне пустослів'я", "жур-

налістська безсоромність", "угодницьке словоблудство", "синдром деклярації" та ін.). Процесові демократизації ЗМІ повинно сприяти вироблення відповідного тону розмови з читачем, відхід від повчально-дидактичних монологів, відмова журналіста від т.зв. "заавторства", що спричиняло ряд негативних явищ як екстралінгвістичного, так і суто мовного плану. Вважаємо, що на становлення газетно-публіцистичного стилю як естетичного стереотипу істотний вплив має не тільки взаємодія зовнішнього і внутрішнього в самій мові, а передусім їх зв'язок із соціальною сферою, який зачіпає як зовнішні форми існування мови, що відображено передусім в лексиці, так і сутність самої мови.

Газетне мовлення зазнає дії всіх факторів (які зумовлені соціально-економічними формаціями, масовою комунікацією, системою освіти, різною інтерпретацією явищ природи і суспільного життя, соціальні фактори науково-пізнавального значення, ідеологічного змісту, естетичного характеру, соціальні фактори, зумовлені взаємодією мов та ін.), хоч сила їх дії неоднакова: Результатом ідеологічного впливу на мову є, наприклад, численні абриватури, які не завжди можна трактувати тільки як засіб економії мови. Багато з них уживалися не для тимчасового згортання інформації з метою дальшого розгортання її адресатом, а для штучного припинення пошуку реалій. Прикладом може бути ряд слів з першою частиною спец-: спецпайок, спецліки, спецмагазин, спецлага, спецполіклініки, спецдачі, спецобслуга, спецбудинки та ін.

Розвивався номіналізм, під яким розуміємо прагнення вживати слова та вирази тільки як назви наперед визначених понять без урахування самої суті реалій ("виконувати інтернаціональний обов'язок в Афганістані", "порушення соціалістичної законності", "піти на заслужений відпочинок" та ін.). Слово могло функціонувати тільки у дозволених виразах, наприклад: ленінська національна політика, національний одяг, страва, танок, національний доход. Уживання інших сполучень ідеологія чітко регламентувала. Було зігноровано ряд понять, що їх витворило українське політичне життя ще в кінці XIX - на початку XX ст., та вирази на їх позначення. Наприклад, у творах Франка знаходимо: національний (а, е, і) автономія, автократизм, будова, виключність, відродження, відрубність, голод, держава, емансипація, життя, завдання, застій, змагання, ідеали, ідеї, інституції, інтереси, історія, коріння, кривди, мова, лихоліття, освіта, особливості, погляд, потреби, почуття, права,

притиск, розвій, рух, самопізнання, самопочуття, самотійність, свідомість, свобода, сепаратизм, справа, хиби та ін.

Слово на сторінках преси, регульоване ідеологією, допомагало формувати певні ідеологічні установки, закріплювати зміст багатьох соціальних стереотипів, переважно неадекватних істині, сприяючи виробленню неусвідомлених механізмів поведінки. Чимало виразів виконували роль своєрідних ідеологем, діставали статус обов'язкових у газетному мовленні: "єдиний радянський народ", "непорушна дружба народів", "монолітна єдність народу", "єдність історичних інтересів", "розвинутий соціалізм", "нова людина", "загниваючий капіталізм", "планове господарство" та ін.

Одним із шляхів стереотипізації мислення є л о з у н г и. Газетне мовлення дає яскравий приклад того, як певний лозунг, формуючи відповідний стереотип, реалізує свою живучість через своєрідне розщеплення компонентів. Так, лєнінський афоризм "партія - розум, честь і совість нашої епохи", конституційно узаконена керівна роль партії входили у свідомість мільйонів читачів і ставали її реальністю через фетишизацію слів к о м у н і с т і к о м с о м о л е ц ь, які на сторінках газет, зокрема районних, мали бути символами порядності, честі, розуму, працьовитості. Лозунговість проявлялася не тільки в словесних формулах. Вона проникала в скульптуру, плакат та ін. Отже, газетне мовлення не вистворювалося як щось окремо взяте. Його становлення, формування і функціонування можна зрозуміти в ширшому контексті, беручи до уваги естетичні цінності, що їх накидав силоміць сам спосіб життя.

Для хибних стереотипів посилювалася е в ф е м і з а ц і є ю. Вважаємо, що на рівні соціально-правовому на позначення понять, які виникли в практиці державно-політичного життя і є важливим передусім з погляду соціального, всяка евфемізація є шкідливою (несун - замість злодій, трудові конфлікти - страйки, власність трудового господарства - приватна власність). Створенню стереотипів у значній мірі сприяють п е р и ф р а з и. Наприклад, перифрази для характеристики особи Сталіна протягом десятиріч були на сторінках періодики одними з найбільш частотних: "Великий продовжувач справи Леніна", "Кращий з людей", "Символ моральної величі Радянського Союзу", "Найгеніальніша особистість усіх часів", "Вождь, учитель, батько", "Великий Кормчий", "Сонце нашого життя", "Той, хто зробив наш народ щасливим", "Найдорожча людина на світі" та багато інших. У технології творення стереотипу "ворог народу" свою роль зіграли вирази: "Нікчемні найманці буржуазії", "Плюгаві, нещасні лакеї буржуазії",

"Лакеї долара", "Закляті вороги партії і народу", "Ренегати всіх мастей", "Шлак на шляху до комуністичного завтра", "Виразники занепаду і розкладу буржуазної культури" та ін. Такі формули психологічно мали забезпечити "ефект ореолу", "сили і розуму керівництва", "ефект помпезності", "ефект сили", "закону влади" та ін.

Характерною особливістю газетно-публіцистичного мовлення досліджуваного періоду є засилля штампів, мовних кліше, які внаслідок різних причин втрачають для інтерпретатора своє первісне інформаційне навантаження, стають неспроможними нести повноцінну інформацію, тобто дисфункціональними. Відриваючись від предметної сфери, несучи нульову інформацію, мовленнєві штампи "деморалізують" мовну свідомість і мовленнєве мислення. Висока частотність функціонування в мові ЗМІ протягом багатьох років виразів "виконана відповідна робота", "ведеться цілеспрямована робота", "стояти на трудовій вахті", "торкнувся важливих питань", "вважаємо можливим здійснити ряд заходів", "є в нас певні успіхи", "особлива увага приділяється", "працювати з вогником", "розгортати фронт робіт", "порадувати здобутками", "долати (брати, підкорювати, переступити, перекрити) рубежі" та багато інших є свідченням того, що журналістика втрачала здатність критично аналізувати семантичну можливість мови, перевіряти, чи відповідає істині те уявлення, яке несе в собі мова в ЗМІ. Такі формули розглядаємо не тільки як стилістичний дефект на рівні індивідуума; беручи до уваги складні взаємини мови преси і екстралінгвістичних факторів, закони впливу мови на аудиторію, вважаємо їх соціально шкідливими. Суспільство звикає до них, вони стають елементом мислення, суспільно-політичної свідомості і в результаті складних фізіолого-психологічних процесів сприяють появі інших. Процес універсалізації, який супроводжує шаблонізацію, призводить до девальвації значення слова, відбувається своєрідне "розтягання" внутрішньої форми, відхід від того значення, яке Потебня назвав "найближчим" (б о р о т ь б а за високі показники, за виконання плану, з бур'янами, за велике молоко, за врожай та ін.). Мовна свідомість (чи навіть підсвідомість) закріплює слова - сигнали штампів, комбінація яких зі словами-супутниками дає ряд шаблонізованих виразів. Наприклад, на сторінках газет п и т а н н я стоїть, постає, "тягнеться", входить, воно важливе, першочергове, складне, злободенне, гостре, заслухане, поставлене, підняте, порушене, передане, пов'язане, вирішене; п и т а н н я виносять, ставлять, піднімають, зачіпають, порушують, торкаються, розглядають, обговорюють, вирішують, п и -

т а н н я має місце, в цьому п и т а н н і щось робиться, його навіть... зустрічають; п и т а н н я це не звучатиме(!), д і п и - т а н н я взяли(!) із собою в дорогу, немалий вклад(!) в цьому п и т а н н і зробив бригадир; є: п и т а н н я подолання відставання, п и т а н н я забезпечення розв'язання питання та ін.

Штампи виникають у процесі формування стереотипів, але дістають певну самостійність. Закріплюється зміст стереотипу, досягається уніфікація і типізація мовного коду, що веде до певної уніфікації соціально-політичної діяльності.

Газетне мовлення досліджуваного періоду постає як певна система, замкнена в часі, зі своїми параметрами, становлення і формування якої перебувало в силовому полі естетичних категорій авторитаризму і бюрократизму, як мовна парадигма епохи, як соціальний діалект, схвалений і культивований бюрократією. Тракуємо його як певний "естетичний стереотип", "естетичну інерцію", що підпорядковує собі форми естетичного сприйняття діяльності і форми творчості. Газетне мовлення органічно вписалося в діючу пропагандивну систему і з усіх функціональних стилів, мабуть, найбільше зазнало впливів соціальних чинників, що позначилося на мовних одиницях різних рівнів. Мовленнєва діяльність журналіста проєктована була на те, щоб якнайкраще коментувати готові рішення, плани, постанови, обґрунтовувати їх довершеність і переконувати в цьому читачів. Журналіст мав пізнати риси часового стилю існуючої преси і своєю моводіяльністю вписатися в його інерцію. Він не тільки функціонував; його приймали, він ставав категорією естетичного буття у сфері засобів масової інформації, поширював свій вплив на читача.

Газетно-публіцистичне мовлення ставало каноном соціальної свідомості. Мовленнєвий апарат виявляв абсолютну естетичну підпорядкованість; мовні знаки мали забезпечити "світоглядну діяльність", зробити неможливим будь-який інший хід думки. Змінилася природа самого творчого акту, руйнувався суб"єкт творчості. Виник феномен наперед визначеного слова, який зумовив те, що журналістика допомогла витворити застійну зону часу, сама ввійшла в цю зону і навіть допомогла уповільнити динаміку самого життя.

Зіставлення газетного мовлення з реаліями життя показує, що мова, яка функціонувала на сторінках преси, як і в цілому в сфері ЗМІ, щораз більше втрачала зв'язок з практикою життя, ставала над нею, витворювала ідеальний світ. Десятиліттями вживане у сфері ЗМІ мовлення є всі підстави визнати як ідеологічне, під значним впливом якого

суспільство позасвідомо і безвладно засвоювало даний згорі спосіб мислення, звикало до сфальшованого публічного мовлення.

В історію мови української газетної публіцистики, порівняно ще дуже коротку, газетне мовлення останніх десятиліть увійшло, обіравши життя тому мовленнєвому типу, що вже сформувався був в українській культурі кінця XIX - на початку XX ст., удосконалювався у 20-30-х роках, продовжував своє життя на сторінках західноукраїнської преси довоєнного часу.

Соціальна природа газетного мовлення, підхід до нього як функціонального різновиду національної мови, що перебуває в складних взаєминах зі суспільством і особистістю, вимагає постійної уваги до проблем людської психіки, до мислення не тільки як вищої форми вияву аналітично-синтетичної діяльності людини, а як до складного соціально-історичного феномена, якнайтісніше пов'язаного з національною мовою. Зникнення мов, нівеляція говірок, збіднення національної мови призводить до уніфікації мислення не тільки поетичного чи навіть прозаїчного, а й мислення творчого в широкому розумінні цього слова. Залишається одне лиш примітивне утилітарне мислення, наслідком чого стає загальна бездумність. При такому стані консерванти мислення переростають в апологетику, зберігається сила інерції, старі звички, неуцільна відданість уявленням, що сформувалися, відбувається деформація в психології і свідомості багатьох людей: закони зовнішнього насильства вони хибно сприймають за внутрішні, раціонально усвідомлені переконання. Виникає складність засвоєння новизни життя, яка вимагає нових оцінок, нового бачення, рішучої перебудови форм і методів роботи, нової енергії.

Про конструктивні начала розвитку газетно-публіцистичного мовлення можна говорити, беручи до уваги складну єдність, яку утворює взаємодія творчої особистості, суспільства і мови. Йдеться про те, щоб звільнити теоретичне мислення від догм підходу, про відхід від технократизму, при якому людину трактують як засіб, знаряддя технічного прогресу. Якраз впливом технократизму можна пояснити те, що комплекс питань, пов'язаних з пізнанням духовного світу людини, її суб'єктивності, індивідуальності, вивчали надзвичайно слабо.

Вивчення тенденцій, які проявляються в сфері засобів масової інформації, дає підставу стверджувати про тіснісі взаємозв'язок між використанням вербальних засобів і політичною культурою суспільства та індивідуума, політичною психологією, яка витворюється в певну епоху.

Д р у г и й р о з д і л - "Слово як знак культури газетного тексту" - присвячений розглядові кола проблем, що допомагають з'ясу-

вати взаємини журналістського слова з духовною культурою - складного явища, причетного до всіх аспектів життєдіяльності індивідуума і суспільства, яку національна свідомість нагромаджує століттями і яка виступає як живе ціле, сприймається як усвідомлений суспільством зв'язок його духовних і матеріальних цінностей, багато сторін якої не підлягають ніякому управлінню, але стають рушійною силою поступального розвитку суспільства, дають ключ до розуміння оточуючого нас світу, подій, що відбуваються. Йдеться про культуру, в поняття якої входить перш за все сукупність знань, пов'язаних з естетичними цінностями, культуру, яку живить моральність, яка дає можливість особистості бути собою, стає внутрішнім каталізатором творчого начала. Такий аспект здається нам особливо важливим у наш час, коли загальною закономірністю розвитку суспільства визначено підвищення соціально-економічної і ідейно-політичної ролі культури, коли культура визнана як один з пріоритетів політики у творенні державності України.

Мова на шпальтах газети, реалізуючи те, що характерно для мови як системи в цілому, найбільшою мірою визначає соціальну практику народу і його окремих груп, можливо, найбільше визначає рівень духовної культури суспільства, ту моральну атмосферу, яка свідчить про його життєдіяльні сили, здатність до самозбереження, акумулює в своїх знаках його генетичну силу.

Висвітлення проблем культури на сторінках газет мало свою специфіку: десятиріччями звужувалася тематика, яка була суворо регламентована; культивованій був односторонній, узаконюваний науковими інституціями, цілою ідеологічною системою підхід до висвітлення культури, яку несла з собою релігія; до примітива зводився показ культури сімейних відносин. Свідомо було усунуто цілі пласти національної культури: на них накладалося табу. Досить згадати хоч би такий факт "маланчуківського періоду в Україні: була дана негласна вказівка не вживати словосполучення "Київська Русь", редактори викреслювали слово у к р а ї н с ь к и й, замінюючи фрази "українські діячі" на "вітчизняні діячі", "український народ" на "трудова маса" та ін. Це була акція продумана, спланована, для якої було розроблене відповідне психологічне забезпечення, розрахована на результативність у формуванні "нової людини". Усе це призводило до викривленого, вбого звуженого бачення всієї української культури, їй надавали такий обсяг і характер, щоб вона працювала на відмирання самої себе і нації взагалі.

Показовим у цьому плані може бути аналіз назв обласних, районних і міських газет, що виходили на Україні, щодо їх семантичного наповнення (до уваги беремо дані 1972 р.). Лексичний склад відбиває ігнорван-

ня культури національного, культури регіонів і передусім культури хліборобської цивілізації: у 573 назвах досліджуваних періодичних видань тільки одна назва зі словом **У к р а ї н а**, жодної - зі словом **у к р а ї н с ь к и й**; слово **з е м л я** ми не виявили в жодній назві, **х л і б о р о б** - ужито 8 разів. Інших слів, що позначають реалії хліборобства - нива, лан, колос, село, сільський, - 35 ($\approx 6\%$). Превалювали слова-кліше, слова-фантоми, які віддаляли людину від земної реальності, повинні були витворювати світ утопічних мрій, невизначених сподівань і в результаті формувати певний тип свідомості. Наприклад, слово **ш л я х** (рос. п у т ь) ужито 50 разів (9%) у різноманітних словосполученнях: "Шлях до комунізму", "Шлях комунізму", "Шляхом до комунізму", "Ленінським шляхом", "Шляхом Жовтня", "Шляхом перемоги". У різних назвах слово **п р а п о р** (рос. з н а м я) ужито 78 разів (13%), **к о м у н і з м** та спільнокореневе **к о м у н і с т и ч н и й** - 78 разів (13%). Виділяється велика група слів на позначення понять, пов'язаних зі світлом - **п р о м і н ь**, **з о р я**, **з і р к а**, **в о г н і**, **і с к р а**, **м а я к**, **с в і т л о**, **с в і т л и й** та ін., які становлять понад 20%: "Зоря Полісся", "Зоря Рахівщини", "Південна зоря", "Зоря комунізму" (15 назв у різних регіонах), "Дніпровська зоря", "Дністровська зоря", "Червона зірка" (8 назв), "Світло Жовтня", "Маяк", "Маяк комунізму" (назви, що повторювалися в різних регіонах). Отже, явним був розрахунок на, можливо, "найдалше" (Потебня) значення слова, яке певним чином пов'язувалося навіть з народнов символікою.

Процеси, пов'язані з демократизацією, а згодом з творенням української державності, зумовили появу цілої низки нових назв періодичних видань, які засвідчують: орієнтацію на особливість регіону ("Молода Галичина", "Тернопіль вечірній", "Дзвони Підгір'я", "Новини Прибужжя", "Яворіащина", "Бойківська думка" та ін.), зв'язок із загальною спрямованістю видання ("Українське юнацтво", "Зелений світ", "Просвіта"), відхід від штампів та універсальних слів, що були компонентами багатьох назв. З'явилися гасла, що маніфестують не тільки обраний газетов напрямок, а й причетність до національної культури: "Вставай, хто живий, в кого думка повсталала" (Леся Українка), "Більше поту - менше крові" (І.Франко), "За честь, за славу, за народ" (М.Вороний), "Правду посієш - добро дозріє" (нар. творчість). Лозунг "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" залишив хіба що свою структуру для створення своєрідних антитоталітаризмів ("Пролетарі всіх країн, пробачте!", "Всі народи України, єднайтеся!", "Українці всіх країн, просинайтеся!", "Шпигуни всіх країн, читайте!", "Голодні всієї України, у черзі за ковбасою єднайтеся!" та ін.).

У мовленнєвій практиці багатьох газет своєрідно позначилася кулі тура ставлення до землі: непомітно зі сторінок газет хліборобських районів почало зникати саме слово з е м л я, замінюючись іншими - г р у н т и, п л о щ і, г е к т а р и, п л а н т а ц і ї, у чому вбачаємо один із симптомів руйнування ментальності українця, яка ніколи не зводила землю тільки до джерела добробуту. Газетне мовлення десятиліттями обминало величезний пласт мовних формул, що вербалізували поняття, пов'язані з землею (з е м л я свята, багата, годувальниця, всеплодюча мати, плідна, хоч може бути лиха, ледача, ялова, осквернена; з е м л я може бути легкою, пухом, але може лягати тяжким каменем; вона не лише родить, годує, а й говорить; треба вміти прислухатися до землі і чути її поклик; з е м л я має владу, вона носить когось і під кимось може розвернутися, когось може покарати; з е м л е в могли свідчити, бити до з е м л і чолом, бити лихом об з е м л ю, у пісні ласкаво просять, щоб з е м л я не була горда та ін.).

У такому культурологічному аспекті розглядаємо словесні формули, пов'язані з поняттям д о л я, с у м л і н н я та ін.

У газетному мовленні, яке виробила тоталітарна журналістика, функціонувала специфічна група слів на позначення процесів, дій, предметів, пов'язаних з культурою праці, яка постійно перебувала під пильним оком ідеології. Була пущена в обіг ціла система словесних засобів, яка підтримувала, засочувала реалізацію проповіді праці як "доблесті і героїства". У широке користування ввійшли слова, що позначали узаконену системову ієрархічну драбину щодо займаної посади, зокресла лексеми п р о с т и й, р я д о в и й. Вони входили в склад виразів п р о с т и й (а, і) людина, трудівник, робітник, колгоспник, жниварі, р я д о в и й (а, і) трудівник, робітник, робітниця, колгоспники та ін. Слово р я д о в и й, виникнувши у військовій сфері у значенні "солдат", "той, хто йде в ряду", в радянський час переступило її межі і, набувши нового значення - "який не виконує керівної ролі, не перебуває на керівній посаді", почало реалізовувати своє нове життя. Соціальна установка на лакування дійсності виразилася в тому, що обидва слова вживалися вже з іншою метою - "возвеличувати" звичайну працюючу людину; культивувався моральний пріоритет саме "простих людей", "простого народу"; знищення інтелектуалів, заможного селянства викриття "ворогів" теж подавалося як турбота про "просту" людину. Газетне мовлення дає низку прикладів ідеологічного словоблуддя в приводу "простої людини", що допомагало реалізувати теорію "гвинтиків".

Маємо справу з деактивуючим впливом монотонних подразників, у результаті чого - деформації у психології, безініціативність, байдужість. Чітко визначені посадові "щаблі", які займали люди, заздалегідь визначені, погруповані командною системою, зумовлювали витворення певних мовних формул, які при описі праці ставали елементом журналістської свідомості і естетичного буття ("тон у праці задають", "йдуть попереду", "йдуть в авангарді", "першість утримують", "правофлангові"). При продукуванні заміників, що трактувалося як уміння "добирати синоніми" чи "урізноманітнювати газетне мовлення", мусила бути збережена ієрархія, наперед визначена і "погоджена", і треба було не помилитися, хто "правофланговий", "показує зразки в праці", а хто тільки "добивається успіхів", "рівняється на передових", "виборює першість", "вносить посильний вклад", а може тільки "додає в роботу", "вишукує резерви". Мовлення, реагуючи на соціальну установку, витворювало вирази, що відбивали мілітаризацію праці, "естетику чобота". Через різні канали засобів комунікації щоденно йшли і накладалися на нейропсихічну структуру людини своєю матеріальною вагою численні "бути на марші", "розгортати фронт робіт", "мирний фронт перебудови", "битва за корми", "весняний наступ на врожай", "вести перед", "стояти на трудовому посту", "передова перебудови", "вийти з прориву", "мобілізувати на виконання відповідальних завдань", "рапортувати про виконання завдання" та багато інших.

Вербалізація насаджуваних командною системою поглядів у розумінні праці вже не як надбання людської культури і цивілізації, а як атрибуту "нової людини" здійснювалася багатьма іншими формулами, які мали засвідчувати підпорядкованість праці ідеології, піднімати стан "бойової готовності" і плекати культ труднощів (людина не просто працює, а готує "трудові дарунки", у неї завжди "трудова напруга", працює з "особливим піднесенням", вона постійно "невтомна", "сповнена рішучості", "особистим прикладом запалює", "показує зразки високопродуктивної праці" та ін.). Ідеологічний примат у всьому призвів до того, що людську діяльність трактовано як трудову функцію, служіння комусь або чомусь; усі інші властивості людини розумної, творчої вважали вторинними, не завжди потрібними. Праця була перетворена в певний ритуал, її треба було трактувати як служіння державі, владі, колективу, вона переставала бути фактором самореалізації і самовираження людини.

Отже, на сторінках газет десятиліттями функціонувала велика група слів та виразів на позначення різноманітних понять, пов'язаних з діяльністю людини, відображаючи вироблені системою установки.

Головними ознаками мовленнєвого апарату вважаємо: 1) велика кількість слів, уживаних у переносному значенні, свідчить про примат оцінних характеристик над розумінням і пізнанням явищ. Як показує аналіз реалій суспільно-економічного життя, мовні засоби такого характеру виникають у суспільстві, де є потреба маскувати негативні тенденції і явища, тобто вони виконують функцію словесної мімікрії; 2) відбиваючи тип специфічного – "бюрократичного" мислення величезного українського промислу нашого суспільства, аналізовані слова та вирази виробляли відповідні світоглядні орієнтири населення; деформувалося сприйняття праці як самої сутності людини, змінилося світосприймання людей цілої епохи; виворочений мовний апарат ставав репресивною силою, діяв як консервант світосприймання; 3) ставши фактом мовної свідомості великої кількості журналістів, мовні засоби на позначення трудової діяльності якраз на сторінках газет набували значення естетем, ставали знаком для вираження прийнятої суспільством культури праці, культури виробничих відносин; 4) фактором "стабілізації" виворочених мовних формул ставали мовні засоби опозиційного характеру, що вживалися на позначення "капіталістичного способу життя" ("експлуатація", "нажива", "безробіття", "безпланове господарство", "криза господарства", "злиденне життя" та ін.). Газетно-публіцистичне мовлення сприяло створенню психологічного ефекту – "ефекту ідеологічної опозиції". Проявлялася сила дії етноцентризму, з позицій якого власну культуру розглядають як певний еталон, перебільшуючи її роль і значення.

Сьогодні приходимо до усвідомлення того, що знання української мови має трактуватися як органічна культура публіциста, при цьому культура розцінюється передусім як внутрішній стан людини, який постійно розвивається і є відображенням його духовної суті, його добропорядності.

У третьому розділі – "Правильність як комунікативна якість газетного мовлення" – розглядаємо низку питань, пов'язаних з нормативністю газетного мовлення. Ми звернули увагу на те, що хоч у мовознавстві розроблені основи культури української мови, зокрема основи нормативності, хоч спорадично велася пропаганда культури української мови (виходили словники, довідки, посібники, підручники), однак рівень культури мови катастрофічно падав. Через спеціально організований хаос щодо вивчення української мови, трактування українського мовознавства як непристигшого, насильницькі дії щодо звуження сфер функціонування української мови, через нівеляцію

діалектних особливостей втворюється суржик, напівмовні українці). Журналістика як продуцент великої маси текстів українською мовою втрачала здатність зберігати стійкість норм, що особливо важливе в умовах білінгвізму. Вважалося, що газетне мовлення не тільки відобразило деформацію мови, а, фіксуєчи на своїх сторінках ненормативні слова, словосполучення, форми, закріплювало їх як елементи мовної свідомості своїх читачів.

Склалася парадоксальна ситуація: засоби масової інформації, що, як визнано, мають відіграти "особливу роль у закріпленні літературних норм" (М.Пилинський), не завжди спроможні були виконувати свою загальноосвітню функцію. За нашими спостереженнями, в аналізованих газетах на кожний номер у середньому припадає шістнадцять - вісімнадцять відхилень від літературної норми. Приходимо до висновку, що внаслідок дії чинників соціально-політичного характеру українська мова в ЗМІ втрачала імунітет на елементи, чужі її системі. Треба зважити й на те, що преса становить специфічну сферу для функціонування національної мови і всі процеси, які тут проходять, не тільки відбивають мовленнєву ситуацію, а й накладають суспільству свій "мовний стереотип" і врешті-решт через мікропроцеси впливають на структуру самої мовної системи.

На сторінках українських газет досліджуваного періоду зафіксовані численні відхилення від правописних норм. Широку географію мають помилки в написанні складних слів (не м о в б и, по - п р а в у, по - б а т ь к о в і, т р ь о х д е н н и й, д в о х - м і с я ч н и й). Розрив між мовною практикою та існуючими правилами спостерігається при написанні українською мовою прізвищ. Виявляємо порушення майже всіх правил їх написання: порушення у вживанні апострофа (П и л и п ю к, М о с к в " я к, Д з ь в " я к), деформація кореневої морфеми (К і с і л ь, І л ь ю к, К л і м ч е н к о), порушення норм у написанні суфіксів (Б о к и й, П а н т е л і - ш и н, В д о в і ч е н к о); суттєві відхилення від правил допускають при написанні російських прізвищ українською мовою (Б е л о в, З в е р е в, В а с и л ь е в а, Я к о в л е в), а також при словозміні українських прізвищ (П о п і л я, І в а н і в а). Загрозу для самої системи вбачаємо у факті, коли не відмінюють чоловічих прізвищ (нагородити Ф а н д и ч Володимира, будинок для сім'ї Василя Ю с и - ф і в).

Преса стала безпосередньо причетною до того, що поволі зникала форма давального відмінка іменників чоловічого роду однини на -ові, -еві (-єві). У багатотиражках, районних, міських, а нерідко й об-

ласних газетах різних регіонів України перевагу надано формі на -у (-в), особливо це стосується інформаційних матеріалів (до 80-100%): лейтенанту Олександрю Корнієнку, робітнику Івану Медянику, земляку комсомольцю Петру Губченку, працівнику Сокирку Михайлу, лікарю Миронюку Василю та ін. Ще в 60-х роках було відзначено, що тенденція до витіснення форм на -ові, -еві (-єві) виникла спочатку в газетному мовленні і під його впливом перейшла в усне і що з точки зору граматичної культури вирази з формами на -у (-в) не можна вважати правомірними (М.Жовтобрюх). Ця форма давального відмінка стала мовно свідомістю багатьох журналістів; форми на -ові, -еві (-єві), які відбивають внутрішню особливість української мови і засвідчують її автономність, у багатьох випадках зафіксовані тільки у текстах, що відтворювали розмовно-побутові ситуації (сказав б а т ь к о в і, купив б р а т о в і).

Деформацію іменникової парадигми української мови засвідчує форма називного-знахідного відмінка іменників чоловічого роду другої відміни з флексією на -а, зокрема при числівниках два, три, чотири (з а п а р ю в а т и к о р м а, д в а ф а х і в ц я, в и г р а л и ч о т и р и е т а п а, д в а н у л я, д в а м і л ь я о н а р о б і т н и к і в). Ця форма набуває значного поширення в усному мовленні (ч о т и р и к у п о н а, д в а з о ш и т а, т р и р о г а л и к а, м а с м о в с і н о м е р а г а з е т, з а к л ю ч и л и д о г о в о р а, з н и щ у в а л и х у т о р а, у ч и т е л я п і ш л и). На парадигму українського іменника накладається універсальна конструкція з прийменником по з ненормативною для мови флексією -ам у формі місцевого множини (п р о й т и с ь п о н о в о б у д о в а м, ї з д и л и п о п і д п р и е м с т в а м, п р и й о м п о с л у ж б о в и м п и т а н н я м, п о с ь о г о д н і ш н і м м і р к а м, п о г о р и з о н т а л ь н и м з в " я з - к а м).

Мова преси спричинилася й до поширення аналітичних форм вищого й найвищого ступеня порівняння прикметників: б і л ь ш з р у ч н и й, н а й б і л ь ш п о ш и р е н и й. Варто відзначити, що нема достатніх підстав такі вирази вважати формами ступенів порівняння прикметників; їх функції в українській мові завжди були обмеженими. Маємо справу, очевидно, з лексикалізованими сполученнями. Активізація їх у газетному мовленні привела до утворення ненормативних виразів б і л ь ш з р у ч н і ш и й, б і л ь ш с к л а д н і ш и й, н а й б і л ь ш а к т и в н і ш и й, до чого спричинилися інтерференція відповідних форм російської мови і своєрідна контамінація. У порів-

няльних конструкціях, де керуючим словом є проста форма вищого ступеня прикметників і прислівників, можливими стали безприменникові вирази: молодший Болотників, міцніше асфальту, більше половини, моїночі прекрасніші ваших днів. У газетному мовленні статусу нормативних набули фразеологізми краще всього, більше всього, менше всього. При цьому спостерігаємо явище, яке відбиває певні тенденції: з кількох варіантних форм, які, наприклад, подає тритомний Російсько-український словник, поширеною стає структурно однакова з російською. Так, вираз *лучше всего* у Словнику має відповідники: якнайкраще, якнайліпше, найкраще, найліпше, краще (ліпше) за все, краще (ліпше) всього. До речі, ще в 20-30-х роках форму *краще всього* трактовано як ненормативну. Ще ті "дрібні" помилки, на які, як правило, майже не звертають уваги, однак вони є своєрідними сигналами про процеси, які відбуваються в мові, на перший погляд, непомітно, є фактами внутрішнього руху мови і часто "крають мову по живому м'ясу".

Однією з найважливіших проблем культури мовлення в умовах білінгвізму є дотримання норм слововживання. Помилки у слововживанні мають різне підґрунтя, передбачають різний підхід до них - їх розглядають на рівні лексики, фразеології, логічної і граматичної сполучуваності та ін. Уникнення помилок можливе при умові чіткого визначення причин, які можуть бути найрізноманітніші. Доволі значну групу становлять помилки, зумовлені вживанням ненормативних для сучасної української літературної мови слів: "слідувчі види захоочення", "міроприємства по підвищенню ефективності", "ось і получалось", "багаточисельні дороги", "співставляти витрати й прибутки", "сивина сєребритє скроні", "насилники замешкались", "рушуться ідеали поколінь".

В умовах білінгвізму відбуваються процеси, внаслідок яких окремі рідковживані в українській мові слова починають функціонувати як замітники більш уживаних, ЗМІ закріплюють їх, а з часом у носіїв мови вони стають як єдино можливі. Прикладом може бути хоча б прикметник *учбовий*, який в останні роки безпідставно почав витісняти слово *навчальний*; *учбово-матеріальна база*, *учбовий корпус*, *учбовий заклад*. Хоч Словник української мови трактує його як рівноцінний до слова *навчаль-*

ний, однак непродуктивний для українських прикметників суфікс -б- не дає підстав для цього. Слово на в ч а л ь н и й вступле в природний словотвірний зв'язок зі спорідненими на в ч а т и, на в ч а н н я, чого не можна сказати про у ч б о в и й.

Прикладом того, як мовна практика ЗМІ допомагає витворити нову для української мови конструкцію, що по суті виходить за межі нормативної, є безприйменникові сполучення зі словами д и в и т и с я, п о д и в и т и с я: "д и в и т и с я гарну кінокартину", "е що п о д и в и т и с ь", "д и в и т е с ь нас" (програму та ін.). Йдеться про те, що ці дієслова не виявляли здатності безприйменникового керування іменником: д и в л ю с я на небо (під стіл, у вікно). Російсько-український словник, перекладаючи російські вирази зі словом с м о т р е т ь, дає тільки прийменникові відповідники, однак обминає вирази на зразок с м о т р е т ь п е р е д а ч у; цей випадок не інтерпретують й інші довідники. Ситуація сприяє тому, що конотрукція утверджується на практиці і вже сприймається як норма.

Численна, за нашими спостереженнями, група помилок, що їх тиражують українські газети, - це вживання українських слів у невластивому з погляду сучасних норм значенні, що виникає, як правило, внаслідок інтерференції семантичної структури близькозвучного слова російської мови: "в и п и с а т и газети", "п о з н а й о м т е с ь з новим журналом", "в и с т а в к и е в л ю б і й бібліотеці", "н е д и в л я ч и с ь на врожай", "ж и т т е в і н е з г о д и", "р а х у в т ь с я прогульниками", "в о с т а т о ч н і м р а х у н к у", "м у з и к а л ь н і колективи", "Львів не в и к л ю ч е н н я" та багато інших.

На газетних сторінках зафіксовано чимало відхилень від норм слововживання, причинюючи яких, крім усього іншого, є недостатнє знання законів перекладу багатозначного слова з однієї мови на іншу. Ілюструвати це положення можна численними порушеннями у сполучуваності українського слова р а х у в а т и, р а х у н о к. Фактами мовної свідомості стали ненормативні вирази: "я прийшов на р а х у н о к квартири", "р а х у ю, що ви помиляєтесь", "р а х у ю можливим" та ін. При доброму знанні української та російської мов легко виявити, що не кожне значення російського слова с ч и т а т ь перекладається по-українському р а х у в а т и і відповідно не кожне значення с ч е т як р а х у н о к. Цей же характер помилки маємо у виразах "н е г у б и т и природу", "г у б и м о інтелектуальні сили", "г у б и м о час" на ін. Українські слова г у б и т и, з а г у б и т и не є від-

повідниками до всіх значень російських терять, потерять, а живаються тоді, коли маємо на увазі конкретні предмети. Ненормативність виразу (ноді може бути зумовлена такою морфологічною формою слова, яка не властива його семантичній структурі. Наприклад, в українській мові є дієслово вартувати і прикметник вартий; кожне з цих слів входить у своє дериватологічне гніздо, у свій синонімічний ряд, вступає в синтагматичні відношення з відповідним колом слів. Мовне "поверхнєве" мислення журналіста-білінгва близькозвучні українські слова плутає щодо форми, механічно переносить на прикметник вартий форму російського дієслова стоить, а в результаті – покруч, породжений явищем контамінації, семантичного "зсуву", який входить – і в чому роль преси незаперечна – у мовленнєву практику: "Перевбудова" і "Союз" вартують одне одного", "він нічого не вартує", "не вартує нашої уваги", "костям вартує 4000 крб."

Прикладом того, як в умовах білінгвізму зазнає руйнування певна мікросистема, можуть бути прийменникові конструкції. Загальне "оканцелярення" мови газети, що властиве було газетно-публіцистичному мовленню, привело в рух значну кількість вторинних прийменників: "протягом кількох років", "в результаті опитування", "шляхом переговорів". Це цілі блоки, синтаксична схема яких переважно ґрунтується на структурних типах російських відповідників і тільки заповнюється українськими лексемами. Як правило, зі сторінок газет, зокрема місцевих, зникали прийменники за для, з-поза, з-посеред, щодо та ін. Через посередництво російської мови великої сили у функціонуванні набули конструкції з прийменником ПО. Серед них виділяємо такі, що виражають порівняно нові відношення: "виступ по телебаченню", "проректор по навчальній роботі" та ін. Однак найбільшу групу становлять вирази, у яких слово ПО неправомірно замінює інші українські прийменники: "солома по своїх кормових якостях", "по старій традиції", "честь і слава по праці", "будь-яка робота по плечу", "автобус по замовленню", "працюємо по графіку" та ін. Отже, є підстави говорити не тільки про вербоцид (В.Шевельов), а й про фороцид і фразоцид.

У газетному мовленні порушені норми, які регулюють використання стійких словосполучень. Переважно в останні десятиліття українські газети фіксують багато фразеологізмів, що є транслітерацією відповідних російських і в яких, як правило, збережена семантика і грама-

тична структура російських виразів: "розгорівся весь сир-бор", "різко кидається в вічі", "не приймав участі", "глянеш донизу - подих перетинає", "диву даєшся", "підстать йому і завідуючий фермою", "у всьому знає толк", "людей зустрічають за одешинкою", "справа варта свічок", "насилно милим не будеш" та ін. Мовленева практика українських газет тиражує вирази "в загальному випадку", "не обійдені увагою", "задаюь питанням", "порядка трьох кілометрів", "факт на лице", "від воріт поворот", Отже, проблема фразовживання стає надзвичайно гострою. Тут мало сказати, що неправильні фразеологізми перестають бути засобом образності, виразності, що вони псують усний чи писемний текст. Вживаючи і тиражуючи словосполучення-кальки, ЗМІ одночасно зменшують кількість виразів народного походження, спричиняють дисбаланс щодо використання фразеологізмів, які побудовані на народній основі, і тих, які транслітеровані з російської.

Аналіз численних конструкцій з погляду нормативності слововживання показує, що, з одного боку, у виробленні механізму, який мав би забезпечувати автономізацію кожної із близькоспоріднених мов, вступає в дію "закон віддалення" зі своєрідними відцентровими рухами, з другого боку, на рівні мовлення більшу силу дістають доцентрові сили. На наше переконання, збереження рівноваги відцентрових і доцентрових сил в умовах білінгвізму може бути важливим чинником у виробленні регульовального механізму, який в динаміці норм слововживання зберігав би основу народної мови. Розуміння автономності кожної національної мови, законів слововжитку у кожній з них мусило бу першу чергу посилювати контроль і самоконтроль щодо вживання вільних і стійких словосполучень, у конструюванні яких найбільше виявляється специфіка української мови.

Багаторічні спостереження над мовленням журналістів України дає нам підставу твердити, що численні відхилення від норм мало пояснювати мовнослістичною невправністю. Тут вступає в дію цілий комплекс чинників. Це - незнання особливостей формування української літературної мови, неусвідомлення того, що вона базується на міждіалектній основі, це перебування журналістів, що працюють в українській пресі, в силовому полі близькоспорідненої, функціонально сильнішої російської мови, зокрема на побутовому рівні, на рівні ділових відносин, науки, реклами тощо. Це неухага до проблем, що пов'язані з формуванням мовної особистості, національно-мовної свідомості, психологічних

основ мовотворчості журналіста. Це слабе знання законів мовної інтерференції, послаблена соціально-політичними чинниками протидія помилкам різного характеру. Треба говорити про кілька поколінь журналістів, які системов виховання і самим способом особистого життя були далекі від справжніх знань історії українського народу, його мови та її "духу", історії політичного мислення.

Вважаємо, що обвинувачення преси в порушенні мовностилістичних норм не можна сприймати однозначно. Преса - і це зовсім закономірно, з одного боку, є показником певного рівня грамотності суспільства, що, як це загально визнано, не є високим. З другого боку, преса тільки відбиває загальний стан складної ситуації, в якій опинилася українська мова.

У цій складній мовній ситуації важливим є те, що для української мови вироблені основи нормативності. Це дало можливість навіть у дуже несприятливих соціальних і політичних умовах життя української мови відстояти її норми, домагатися їх дотримання. У час демократизації це дало, з одного боку, основу для багатьох виступів з проблем культури української мови, з другого, - можемо визнати, що є підготовлений ґрунт для дальших студій, зокрема з проблем мовної стійкості, а також для вироблення лінгвістичних засад усунення деформацій у мові засобів масової інформації.

Розглядові концепції, що їх виробила українська журналістична думка в минулому, присвячено ч е т в е р т и й р о з д і л - "Основи мовотворчості журналіста в інтерпретації Івана Франка". На переконання Каменяра, публіцистика "є та кузня", в котрій виховуються добрі, великі і тривкі діла". Серед мотивів, які визначали діяльність Франка як журналіста, на увагу заслуговують передусім такі: мати трибуну для проголошення і захисту найпередовіших ідей часу, виховувати у публіки здатність до критичного мислення, виробити прогресивний світогляд шляхом широкого обміну думок, впливати на формування суспільної моралі, на вироблення та втілення в життя етичних принципів. Сьогодні ми маємо право стверджувати, що одним з найважливіших завдань Франка-журналіста було розвинути функціональні можливості української мови і на основі рівноправного партнера вписати її в історію людської цивілізації та європейської пресової культури.

Головними засадами Франка-журналіста, про які у франкознавстві по суті не говорили, свідомо їх замовчували, вважаючи недостойними епохи "розвинутого соціалізму" і, очевидно, шкідливими для виховання "нової людини", вважаємо: по-перше, концепцію національного генія України про мову як явище, що визначає саму суть людини, про тісний

ав"язок мови з духовним життям як народу, так і особистості. Духовність Франко трактував як велику силу індивіда і суспільства. Йї основу він розумів дуже широко: це й морально-етичні норми, удосконалення яких має вести до усвідомлення загальнолюдських ідеалів добра, це й здатність естетичного сприйняття світу, людських вчинків, здатність до самовдосконалення і творення свого "я", постійний неспокій за своє моральну поведінку. Франкова концепція духовності включає як обов'язковий компонент активну діяльність людини, працю осмислену, імпульсами для якої не сміє бути ніщо аморальне. Тільки розвинута духовність, вважає учений, може стимулювати розвиток особистості, йї продуктивну діяльність, бути гарантом морального здоров'я народу. "Мова, - писав письменник, - росте елементарно, разом з душею народу"; у мову людина вкладає "найкращу частину своєї душі". А плекання цієї душі, духовності як фактора, що забезпечує розвиток особистості й суспільства, дає основу для розбудови мови, яка тільки при таких умовах стає "органом високих ідей і гуманних змагань". Чим більше, на переконання письменника, розвинуте "духовне обличчя", "духова фізіономія", тим багатша й мова.

По-друге, підхід до мови преси і мовотворчості журналіста у Франка базується на чіткому й простому (що не виключає геніальності!) положенні про те, що, з одного боку, мова мусить виростати з самої душі народу, тут мають бути здорові коріння і життєдайні соки для росту цієї "живої рослини", і - як усе живе - йї мусять плекати дбайливі, чесні, добрі руки розумних і працьовитих особистостей. "Плекання мови" Каменяр трактував як важливий політичний чинник, як результат цілеспрямованих, свідомо регульованих дій, які потребують значних зусиль. З другого боку, саме здоров'я мови повинні гарантувати фактори суспільно-політичного характеру. Таким гарантом він вважав насамперед здорову суспільно-політичну атмосферу. Франко писав: "В часах живих народних рухів, політичної волі, гарячої боротьби за певні ясні ідеали і конкретні інтереси народні жива мова, живі, сучасні літературні теорії з елементарно-силовим вибухом вириваються наверх..."¹ Розбудову мови, йї можливість функціонувати в різних сферах життя учений ставив у пряму залежність від умов суспільно-політичного життя народу.

По-третє, до проблеми мовотворчості журналіста безпосереднє відношення має Франкова концепція ролі рідної мови, яка може бути правильно осмислена тільки в контексті положень Каменяра про націю і національне. Еволюціонізуючи в своєму розумінні суті національного, І Франко І. Літературне відродження полудневої Русі і Ян Коллар // Зібрання творів: У 50 т. - К.: Наук. думка, 1981. - Т.45. - С.40.

розглядаючи його у тісних взаєминах з інтернаціональним, учений прийшов до розуміння нації "як чогось органічного, історично кінцевого, нерозривного і вищого над усяку територіальну незалежність"¹. Вважаючи в інтелігенції величезну силу, здатну сприяти поступові, Франко вважав, що "величезна ділова задача" інтелігенції - "вितворити з величезної етнічної маси українського народу у к р а ї н - с ь к у н а ц і ю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй... податний на присвоєння собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна, хоч і як сильна держава не може остоятися"². У цих процесах величезну роль відводив національній мові, без якої, на глибоке переконання вченого, виховання народу "не може зробити належного поступу". Франко говорив про необхідність кожного, хто береться за перо, добре знати свою рідну мову, охоче вчитися її, черпати її з усіх можливих джерел, вникати в дух народної мови, виховувати "почуття до чистоти і живості української мови", шанувати "натуральну простоту мови", професійною звичкою творчої особистості вважав здатність думати мовою і передавати нею думки.

По-четверте. Особистість журналіста, його моральні, людські якості Каменяр розцінював як важливий фактор, що визначає ефективність журналістської діяльності, високо цінив здібності, талант, підкреслював велику соціальну відповідальність тих, у чиїх руках знаходиться друкований орган. Він різко засуджував будь-яке пустомельство, фарисейство, улесливість, гіпокризію, виховував у читачів почуття обридженя до них. Франко завжди виступав за єдність слова і діла. "Щоб слово сталося ділом, - говорив він, -... треба духа свободи і любові до правди та до народу в публічній дискусії. Треба докладного і ненастанного пізнавання потреб і бачань народу. Треба широкого, безоглядного здруження з народом..."³

По-п'яте. Франко користувався виразами "газетний стиль" (як правило, в іронічному значенні), "часописна мова". Вважав, що для газети може писати кожний, але матеріали мусять мати придатну для неї форму. Силу публіцистичного твору він вбачав у "високім підйомі мо-

1 Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Збір. творів: У 50 т. - К.: Наук. думка, 1966. - Т. 45. - С. 436.

2 Франко І. Одвертий лист до галицької української молодечі // Збір. творів: У 50 т. - К.: Наук. думка, 1966. - Т. 45. - С. 404.

3 Франко І. Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші ладіві видавництва // Збір. творів: У 50 т. - К.: Наук. думка, 1966. - Т. 45. - С. 202.

ральної сили", в "гарячій, сердечній крові автора". Твір публіциста, за словами Франка, народжується в "таємній глибині... темпераменту, на межі свідомого й несвідомого, де повстають усякі поетичні твори зі сплаву конкретних вражень, неясних споминів, під гарячим подихом глибоких та неясних симпатій і антипатій"¹. Він рішуче виступав проти пустої фразеології та сухості, вважав їх у журналістиці особливо небезпечними, застерігав від мовної "манірності", вважав, що неоправданій шкоди завдають "фразерство" і "крутанина логічна". "Недбальство форми", "невикінченість змісту" Франко пов'язував з таким поняттям, як "звихнення із народної дороги". Функціональні стилі мови і їх різновидності, до яких з повним правом зараховуємо газетно-публіцистичне мовлення, Франко трактував як "естетичну мову" часу, що існує в даному суспільстві чи в окремих соціальних групах; підходив до них як своєрідних естетичних стереотипів, що соціально зумовлені, витворені в ньому і прийняті ним. На переконання вченого, "кожний час, кожда суспільність має свої особні естетичні міри", "естетичні і моральні формули".

По-шосте. Для розробки концепції мовленнєвої діяльності журналіста принципове значення мають думки Франка про "уніформізм", його ставлення до всього того, що веде до одноманітності і шаблону. Учений створив великий лінгвістичний апарат на позначення стану застою і закостенілості - "рутина", "мертвечина", "величезна сплячка", "гнилий супокій", "партійний догматизм", "автократичне доктринерство", "пути традицій", "традиційні шкаралючі", широко користувався мовними формулами для характеристики тих, хто спричинює занепад - "лінивість думки", "шаблонність думання", "догматичне думання", "малокритична душа", "в'ялість і нерухливість духу", "тіснозорість", "мозок, затуманений шаблоном", "нездатність рушити мізком", показав, що такий стан духу може продукувати тільки "утерті шаблони", "утерті формули", "підтопані фрази", "шаблону аргументацію", "ваплісну мову", "пусте балакання", "політичне пустомельство", застерігав від слів-фантомів, переконливо показав, що некомпетентність у справах, про які пише газетяр, теж веде до шаблонів. Соціально небезпечними для журналістики Франко вважав "безплідність і безсилість духову", брак творчої думки і живого запалу, аргументовано довів, що зневажливе ставлення до людського і божественного, низький кар'єризм, "сердечне прив'язання всього, що називається традицією і шаблоном, формулою", стерилізують свіжі думки, породжують апатію, оспалість, невміння шукати нових доріг, проявляти свою індивідуальність справді самостійно

¹ Франко І. Д-р Остап Терлецький // Збір. творів: У 50 т. - К.: Наук. думка, 1982. - Т.33. - С.364.

і повно, зумовляють "невлічиму половинність думок і чуття", знеохоченість до аналізу справ, дешевий скептицизм, навіть цинізм. Учений був абсолютно переконаний у тому, що шаблони, догми мають глибокі соціальні корені, що вірність доктрині може "принести народному життю необчисленні шкоди" і що за навіть найменші поступки схоластиці, шаблону, догми суспільство платить дуже дорогу ціну.

Повноцінна діяльність, у т.ч. мовлення, журналіста як творчої особистості може бути забезпечена, на думку теоретика і практика української журналістики, комплексом чинників, серед яких найважливіші: стежити за новими явищами в світі думок і науки; привчати себе до ясної обсервації фактів; виробляти "суд критичний" без фраз і сентиментальності; позбавлятися "личних і партійних ураз"; звільнитися від пут традицій. Усвідомлена дія проти догм – це свобода, "щира обміна думок, доказів, критик і поправок", постійна "війна шаблону в всіх формах", широкий і ясний погляд на речі, свіжа думка, щире, гостре, правдиве слово, "теплий подих любові" і справедливість. Життя, підкреслював Франко, багатомірне, "де ніщо не повторюється, де нема правил без виїмків, нема простих ліній і геометричних фігур, де панує безкінечна різномірність явищ і течій". А, отже, і журналістика як акумулятор усього, що відбиває життя, мусить підпорядковуватися його багатомірності.

У кінці роботи подано висновки, де викладені основні положення дисертаційного дослідження.

Розгляд мови української преси в синхронному плані (беремо на-самперед період, що безпосередньо передує сучасності), осмислення основ мовотворчості журналіста, що були вироблені в кінці XIX – на початку XX ст., дає підставу стверджувати, що витіснення традицій у журналістиці (як, й до речі, в інших сферах національної культури), цілковите підпорядкування її панівній ідеології супроводжувалося глибокими деформаціями. Важливо усвідомити: мова преси в аспекті соціально-культурного розвитку суспільства постає як певна цілісність, як діяхронна система, якщо враховувати складні взаємини зовнішнього і внутрішнього в мовній системі, дві екстралінгвістичних чинників. Потрібне знання духовного контексту, в якому творили наші попередники, потрібне повернення українській журналістиці історичної і етнокультурної свідомості; настав час реставрувати гідність української журналістики, творити її як системну, національно консолідовану. Зростання національної свідомості, загальної культури, духовності в широкому розумінні цього слова дасть надійну основу для повноцінного життя української мови в пресі. Виникає проблема взаємозв'язку мови

преси і політичної культури, вироблення наукових засад усунення деформації національної мови, збереження її стійкості, захисту її якості. Для мови преси важливими стають функції гуманізаційного характеру, що в остаточному підсумку має сприяти інтелектуалізації і утвердженню моральності у виявах загальнолюдських категорій, а чіткість і визначеність у словесному вираженні журналіста має стати важливою ознакою його політичної і загальної культури.

Основний зміст дисертації відбито в таких публікаціях:

1. Мова преси в контексті вимог перебудови. Навчальний посібник для студентів спеціальності "Журналістика". - К.: УМК ВО при Мінвузі УРСР, 1989. - 63 с.

2. Основи мовної майстерності журналіста // Теорія і практика радянської журналістики. Основи майстерності. Проблеми жанрів. Навчальний посібник для студентів факультетів журналістики. - Львів: Світ, 1989. - С.98-113.

3. Методичні вказівки щодо використання районних і міських газет у навчальній і науково-дослідницькій роботі з проблем культури мови. Для студентів факультету журналістики. - Львів, 1988. - 23 с.

4. Функції терміна у газетному тексті // Вісн.Львів.ун-ту: Сер. журналістики, 1976. - Вип.9. - Актуальні питання теорії та історії журналістики. - С.76-81.

5. Активні словотворчі процеси в мові сучасної преси (Деякі питання іменникового словотвору) // Вісн.Львів.ун-ту: Сер.журн. - 1980. - Вип.ІІ: Журналістика і життя. - С.89-95.

6. Мова масово-політичної інформації: Нові дослідження українських учених // Журналіст України. - 1980. - № ІІ. - С.41-43.

7. Взаємодія интернаціонального і національного в речевій практиці Франко-журналіста // Іван Франко і мировая культура: Тез. міжнародного симпозиума ЮНЕСКО. - Львов, 1986. - С.205-206.

8. Про культуру мови місцевої преси // Культура слова. Республіканський міжвідомчий збірник. - К.: Наук.думка, 1988. - С.33-38.

9. Мова газети в аспекті соціально-культурного розвитку суспільства // Мовознавство. - 1988. - № 4. - С.21-26.

10. Проблеми культури газетної мови в умовах перебудови і демократизації суспільства // Журналістика і соціально-економічне прискорення. Збірник наукових праць. - К.: УМК ВО. - С.96-104.

ІІ. Журналістське слово в контексті вимог перебудови // Журналіст України. - 1989. - № 10. - С.36-38.

12. Журналістська творчість в концепції І.Франка // Українське літературознавство. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. - Вип.52. Іван Франко. Статті та матеріали. - Львів, 1989. - С.75-80.

13. Франкова концепція духовності // Українське літературознавство. Республіканський міжвідомчий збірник. Іван Франко. Статті і матеріали. - Вип.54. - Львів, 1990. - С.11-20 (у співавторстві).

14. Роль Івана Франка в становленні і розвитку газетно-публіцистичного стилю української мови // Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозіуму ДНЕСКО: У 3 т. - Кн.2. - К.: Наук. думка, 1990. - С.221-225.

15. Духовність - мірило праведнос // Культура слова. Республіканський міжвідомчий збірник. - К.: Наук.думка, 1990. - Вип.39. - С.26-30.

16. Франкова концепція зв'язку мови і духовності // Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка. - Т.221. Праці філологічної секції. - Львів, 1990. - С.237-248.

17. Мова засобів масової інформації і пропаганди як виразник культури соціальної сфери // Українська мова і сучасність. Збірник наукових праць. - К.: НМК ВО, 1991. - С.43-49.

18. Франко про догми і шаблони як соціальне зло // Іван Франко і національне відродження (До 135-річного ввілею письменника): Тези доповідей наукової конференції, с.Криворівня Івано-Франківської обл., 23-24 вересня. - Львів, 1991. - С.181-183.

19. Словник паронімів української мови. - К.: Рад.школа, 1986. - 220 с. (у співавторстві).

20. Словник труднощів української мови. - К.: Рад.школа, 1989. - 334 с. (у співавторстві).

SUMMARY

The present research entitled "Language of the Press and Speech-making Activity of the Journalist as Viewed from Socio-Cultural Development of Society" centers on a close interdependence of numerous factors influencing the language of the press and the journalist's speechmaking activity, considerable attention being paid to the language means characteristic of the newspaper publicistic writing brought into being by a certain epoch.

Subjected to study is the Ukrainian press of various levels - factory, district, city, regional and republican papers published in

the former Ukrainian Soviet Socialist Republic in the 80-ies and the 90-ies.

The investigation brings out the newspaper publicistic style as an aesthetic stereotype, the language paradigm of the epoch, treats the word of the journalist as a sign of the culture of a newspaper writing, analyses certain categories of words and word combinations from the view-point of their conformity with the linguo-stylistic norms of the present-day Ukrainian literary language. A great deal of attention is given to the traditions cultivated in the theory and practice of Ukrainian journalism of the past. A separate chapter is devoted to the way the basic principles of the journalist's speech-making activity are treated by Ivan Franko, the outstanding Ukrainian scientist, publicist and writer. His conception of the national press is given.

It is pointed out in the research that alongside of other problems and, possibly, even outpacing those, the processes of democratization, and, subsequently, state building have helped to reveal the essence of totalitarian journalism and show the degree of its formalization. As soon as the above processes began the language of the press suffered harsh criticism as a system characterized by nominalism which means a desire to use words and phrases only as names of certain predetermined notions without considering the essence of the realities they stand for. The word of the press regulated by ideology helped to form certain ideological directives, to consolidate the content of a great number of social stereotypes not adequate to reality, promoting the formation of unconscious mechanisms of behaviour (нова людина, планове господарство, єдиний радянський народ, розвинутий соціалізм and others). The effect of false social stereotypes was heightened by slogans, euphemisms, paraphrases.

The newspaper publicistic style of the period under research is characterized by the predominance of stock phrases, clichés, which, for various reasons, lose their primary information loading and are no longer capable of conveying information of full value. A high frequency of stock phrases of the type "виконана відповідна робота", "є у нас певні успіхи", "порадувати здобутками", "розгортати фронт робіт" and many others functioning in the language of the mass media in the course of many years testify to the fact that journalism was losing its capacity to critically appraise the semantic potentialities of the language, to ascertain if the notion carried by the language corresponds to the facts. We regard such formulae not only as

a stylistic defect on the level of an individual. Considering the complex relationship between the press and the extralinguistic factors, as well as the laws by which language influences the public, these formulae are socially detrimental. People get used to them, they become part and parcel of their thinking. The process of universalization takes place, the meaning of the word gets devaluated.

It is pointed out that the language of the press reflects and determines, to a certain extent, the level of the society's spiritual culture, the moral atmosphere testifying to its vitality, selfpreserving capacity, it accumulates in its signs the genetic power of the society. The totalitarian regime cultivated and legitimated a one-sided approach to elucidating the problems of culture. The analysis shows that language formulae to signify the notions pertaining to the category of the national were deliberately deleted.

The word "НАЦІОНАЛЬНИЙ" was to be used in word combinations approved by the ideology. In the 70-ies and the 80-ies the word "український" was blotted out. The word combination "українські діячі" was replaced by "вітчизняні діячі", "український народ" by "трудожчі маси". The vocabulary comprised a high percentage of cliches and phantom words that were to carry men away from earthly reality, create a world of utopian dreams, vague expectations and, in the result, shape a peculiar type of consciousness.

The language of the press reared by totalitarian journalism comprised a specific group of words designating the notions pertaining to the culture of work. Ideological primacy in all spheres of life led to human activity being treated as service to the state, its power, to the body of the working collective. Speech formulae were to indicate subordination of work to ideology, cultivate the outlook orientation required. The very nature of the creative act came to be changed, the creator got ruined. There appeared the phenomenon of the predetermined word that caused journalism to create a stagnant time zone, enter that zone and even slow down the dynamics of life itself. There is every reason to qualify the speech, for decades functioning in our mass media, as ideological, exerting a considerable influence on the public, unconsciously and inertly acquiring the mentality imposed from above and getting accustomed to the new way of thinking. We are dealing with a deactivating effect of monotype irritants producing psychological deformities, lack of initiative, indifference.

Numerous deviations from the lingo-stylistic norms have been traced in the language of the press in the period under research.

which we ascribe to the fact that the state showed no concern for the language, for the build-up of its functional potential. Owing to socio-political factors the Ukrainian language was losing its capacity to preserve the stability of norm, the level of the culture of speech was declining. We have grounds to speak about deliberate and systematic destructive processes on the level of the word, form and phrase. Numerous deviations from the orthographic norm have been found. The substantive paradigm has suffered deformations. The dative case of the singular nouns of the masculine gender in -ові, -еві has been found to gradually disappear. The ending -а, (-я), uncommon to Ukrainian, has come to be used in the nominative and the objective cases of the nouns of the masculine gender in the plural ("учителя пішли", "знищували хутора"). Non-standard word combinations with the preposition "по" have become wide-spread ("по старій традиції", "працюємо по графіку").

For decades the papers would use Ukrainian words in meanings alien to Ukrainian usage.

For the last few decades the Ukrainian papers have carried a great number of phraseological units transliterated from their Russian counterparts, for instance "диву даєшся", "подих перетинає", "факт на лице", "порядка трьох кілометрів", "в загальному випадку". At the same time the number of authentic Ukrainian collocations has diminished.

An ever greater importance should be attached to the problem of language stability and that of elaborating linguistic principles of eliminating its deformities.

The diachronic approach to the study of the problem shows that the concept of the national press was elaborated within the frame of the Ukrainian culture and the credit of it goes to Ivan Franko. The task he set was to develop the functional potentialities of the Ukrainian language for the latter to go down in the history of human civilization and European press culture as its full-fledged partner. Franko was ever accentuating a close link of the language with the spiritual life of both the people and the individual. Cultivation of the language was seen by the writer as an important political factor resulting from a purposeful, consciously regulated activity. The soundness of the language is to be guaranteed by factors of socio-political character. Worthy of note is I. Franko's concept of the role of the native language in the life of the creative individuality.

Ivan Franko would come out strong against idle rhetoric and dryness and considered that an irreparable damage was inflicted on publicism by phrasemongering and logical jugglery. Of paramount importance to a practical journalist are I. Franko's views on uniformity and triteness the adherence to which engenders flabbiness of thought, inertia of the spirit, political tale-telling, it breeds apathy, failure to find new ways, to fully realize one's individuality.

It is pointed out that the language of the press viewed from the socio-cultural development of society is a certain oneness, a diachronic system, if one considers the intricate relationship between the outer and the inner make-up of the language system and the work of extralinguistic factors.

There arises the problem of a close relationship between the press and the political culture; the language of the press puts to the fore the tasks of humanizing nature, which, in the last analysis, is to be conducive to intellectualization and to strengthening morality in dealing with problems common to all mankind and a precise and unequivocal presentation of events by the journalist ought to become an outstanding feature of his political and general culture.

РЕЗЮМЕ

В диссертации "Язык прессы и речевая деятельность журналиста в аспекте социально-культурного развития общества" автор, используя метод динамического анализа языковых единиц, раскрывает особенности языка, функционирующего на страницах украинских газет 80-90-х годов XX ст. К изучению украинской газетно-публицистической речи автор подходит в первую очередь как к выразителю общей культуры народа и средству ее усовершенствования, как к эстетическому стереотипу, характеризующему определенную эпоху и уровень общественного сознания и формирующемуся в результате сложных взаимодействий социально-политических, культурных и психологических факторов. Именно стихия этой речи в значительной мере влияет на формирование личности гражданина, воспитание политической культуры. Рассматриваются вопросы: журналистское слово в контексте требований демократизации и обновления общества, проблема взаимодействия социальных факторов и газетной речи, газетная речь и проблема социального стереотипа, словесный штамп как прессоведческая проблема, способы вербализации на страницах газет культуры труда, особенности словоупотребления на страницах украинской прессы в условиях билингвизма и другие.

Особое внимание уделено "семантической проблематике" газетно-публицистического текста, на ряде примеров (для анализа использованы многотиражки, районные, городские, областные и республиканские газеты) показано, как при помощи вербальных средств осуществлялся "контроль информации", "контроль мышления", формировался своеобразный тип газетно-публицистической речи. Развивался номинализм; речевые формулы употреблялись для обозначения выработанных монопольной идеологией понятий, не принималась во внимание объективная реальность. Журналистика теряла способность реализовать семантическую структуру языка.

Методом сопоставления (для сравнения использованы речевые средства из публицистических текстов И.Франко, А.Довженко, В.Симоненко) автор приходит к выводам о целенаправленной работе тоталитарной системы и господствующей идеологии над устранением понятий, связанных с категориями национального, а также с выработанной предыдущими поколениями культурой труда, с ментальностью украинцев. Выделены показатели, характеризующие язык, функционирующий в сфере средств массовой информации исследуемого периода, дающие основание сделать вывод о том, что практикой журналистики прерваны традиции, выработанные в украинской журналистике конца XIX - начала XX в., 20-30-х годов, а также традиции существовавшие на западноукраинских землях до 1939 г., игнорировалась теория и практика журналистов украинской диаспоры.

В украинской газетно-публицистической речи исследуемого периода выявлены существенные отклонения от норм литературного языка, зафиксированы явления деформации украинского языка как системы, сформировавшейся на междиалектной основе. Это проявляется на всех уровнях, особенно на уровне словоупотребления. Важнейшей задачей пресолингвистики является выработка основ сохранения устойчивости норм, устранение деформаций.

Впервые в данном исследовании найдено отражение концепция И.Франко о речетворчестве журналиста, представлено понимание им роли родного языка в речевой деятельности творческой личности; определен круг вопросов, отражающих взгляды гения украинского народа на взаимосвязь языка и духовности. Это, в свою очередь, дает возможность осознать основы журнализма, выработанные украинской наукой прошлого, и осмыслить потери, которые имели место в развитии теории и практики украинской журналистики.

О. Соболевська

СЕРБЕНСЬКА ОЛЕКСАНДРА АНТОНІВНА

Мова газети і мовотворчість журналіста
В АСПЕКТІ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Ю.ОІ.Ю - журналістика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора філологічних наук

Підписано до друку 13.04.92. Формат 60x84/16. Папір друк.№1.
Друк.офсет. Умов.друк.арк. 2,3. Умовн.-фарб.відб.2,3.
Обл.-вид.арк.2,5. Тираж 100. Зам. 123. Безкоштовно.
Машинно-офсетна лабораторія Львівського державного університету Ім. І. Франка. 290602. Львів, вул. Університетська,1.

467064

AB 25.533

~~AB 25.533~~

~~AB 25.533~~